

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.95

ТАКТИКО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБШУКУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Олена БИШЕВЕЦЬ,

кандидат юридичних наук, асистент кафедри правосуддя юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

In the article the expedience of application of psychological knowledge in the process of making of such investigation action as search had being argued, the concept of compulsion as its dominant feature has being described, tactic-psychological principles of its conduction had being analyzed, it was defined how individual-psychological peculiarities of searched person influence on its results and the proposals concerning improvement of practice of realization of opportunities of tactic devices, based on psychological knowledge, were offered. The author has paid separate attention to the researching of tactic devices of counteraction neutralization which law enforcement authorities meet during the conduction of search.

Key words: criminal proceeding, criminalistic tactics, investigation (search) action, search, tactic device, psychological knowledge.

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовано доцільність застосування психологічних знань при проведенні такої слідчої (розшукової) дії, як обшук, охарактеризовано поняття «примус» як його домінуючої ознаки, проаналізовано тактико-психологічні засади його проведення, визначено, яким чином на його результати впливають індивідуально-психологічні особливості особистості обшукуваного та висловлено пропозиції стосовно удосконалення практики реалізації тактичних прийомів, заснованих на даних психології, при проведенні зазначеної слідчої (розшукової) дії. Окрему увагу автор присвятила дослідженню тактичних прийомів нейтралізації протидії, яка чиниться працівникам правоохоронних органів у ході проведення обшуку.

Ключові слова: кримінальний процес, криміналістична тактика, слідча (розшукова) дія, обшук, тактичний прийом, психологічні знання.

Постановка проблеми. У юридичній науці за умов здійснення судово-правової реформи триває наполегливий пошук найбільш раціональних форм, методів і прийомів розкриття та розслідування злочинів, забезпечення слідчих належними науково-методичними, організаційними й тактичними засобами для ефективного та успішного здійснення покладених на них професійних обов'язків. Водночас успішне вирішення слідчим поставлених завдань потребує не лише бездоганного знання норм права та особливостей їх практичної реалізації, а й вимагає застосування положень інших наук, зокрема психології. А тому дослідження проблем застосування психологічних знань у тактичному забезпеченні окремих слідчих (розшукових) дій відповідає сучасним завданням науки криміналістики та запитама слідчої практики.

Стан дослідження проблеми. Тактико-психологічні засади обшуку досліджувалися у працях таких провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, як В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, В.Г. Гончаренка, А.В. Дулова, В.О. Коновалової, М.В. Костицького, І.І. Котюка, В.А. Оровера, О.Р. Ратінова, М.В. Салтевського, М.Ф. Сокирана, М.П. Хайдукова, Ю.В. Чуфаровського, В.Ю. Шенітька та ін. Безумовно, проведені дослідження є вагомим внеском у розвиток теоретичних засад та удосконалення практики застосування прийомів, заснованих на даних психології, при проведенні обшуку, однак в опублікованих працях зосереджувалася увага, головним чином, на загальній характеристиці цих прийомів. Щодо ж до методологічного, процесуального та криміналістичного

аспектів їх реалізації, то вони досліджені недостатньо, що зумовлює як теоретичні дискусії стосовно можливостей їх застосування, так і труднощі в практиці їх реалізації.

Мета статті. Зважаючи на зазначене, у статті ставиться за мету на підставі аналізу наукових джерел з кримінального процесу, криміналістики, юридичної психології розкрити правові, теоретичні і практичні питання реалізації психологічних знань при проведенні обшуку та розробити наукові рекомендації щодо застосування в процесі вказаної слідчої (розшукової) дії тактичних прийомів, заснованих на даних психології.

Виклад основного матеріалу. Обшук – це гласна слідча (розшукова) дія, яка полягає в примусовому обстеженні приміщень (житлових і нежитлових), окремих громадян, місцевості, транспортних засобів та інших об'єктів з метою виявлення і фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення або майна, яке було здобуто у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

За своїм змістом обшук є подібним до огляду, адже при проведенні цих слідчих (розшукових) дій здійснюється обстеження певного об'єкту. Водночас між ними є суттєві відмінності: по-перше, якщо при проведенні обшуку дослідженню підлягають предмети, що перебувають у володінні конкретних осіб (фізичних або юридичних), то мета огляду є ширшою і полягає у виявленні та вилученні будь-яких матеріальних об'єктів, що стосуються розслідуваного злочину, по-друге, обшук має примусовий характер, тоді як огляд спрямований не на обмеження

конституційних прав і свобод, а на відновлення порушеного права [1, с. 550].

З приводу розуміння сутності поняття «примус» висловлюються різні точки зору. Політологи його тлумачать як застосування сили або загрози її застосування з метою схилити опонента до поведінки, яка не відповідає його бажанням; форма подолання конфлікту [2, с. 225]. Соціологи розуміють примус як насильство над волею індивіда чи соціальної групи шляхом застосування санкцій [3, с. 453]. У психології примус визначають як метод управління, який полягає у психічному, матеріальному або фізичному впливі на свідомість і поведінку людей [4, с. 195].

Аналіз наведених підходів до поняття «примус» дає підстави визначити такі його ознаки:

1) суб'єктами застосування примусу є спеціально визначені особи (носії влади або фізичної сили);

2) об'єктом примусу є особи, чий інтереси суперечать інтересам його суб'єктів;

3) мета примусу – змінити поведінку об'єкта у бажаному напрямі;

4) методами примусу є застосування фізичної сили, погроз її застосування чи будь-яких інших заходів, які можуть спричинити настання несприятливих наслідків.

Залежно від змісту виділяють такі види примусу, як фізичний, психічний та матеріальний. Фізичний примус полягає у застосуванні фізичної сили для подолання опору. Застосування психічного примусу передбачає вплив на волю та емоції особистості з метою схилити її до необхідної поведінки шляхом погрози настання негативних наслідків як стосовно особи, так і щодо її близьких. Матеріальний примус здійснюється через обмеження у праві володіння, розпорядження та користування належним особі майном та майновими благами.

У юриспруденції під примусом розуміють сукупність заходів психічного, фізичного, матеріального чи організаційного впливу, що застосовуються уповноваженими суб'єктами у встановленому порядку незалежно від волі суб'єктів застосування в цілях забезпечення громадського порядку та громадської безпеки [5, с. 547]. Залежно від сфери праводносин, в якій застосовується примус, виділяють адміністративний, цивільно-процесуальний та кримінально-процесуальний примус.

Щодо обшуку, то очевидним є те, що під час його проведення застосовують кримінально-процесуальний примус, тобто сукупність передбачених чинним КПК України заходів, які спрямовані на забезпечення виконання обов'язків учасниками кримінального провадження та реалізацію завдань кримінального судочинства.

Примусовий характер обшуку полягає в тому, що слідчий незалежно від згоди обшукуваного буде проводити обстеження належних йому приміщень чи речей. Під час обшуку слідчий має право відкривати закриті приміщення, сховища, речі, якщо обшукуваний відмовляється їх відкрити. Здійснення обшуку пов'язане із вторгненням в особисте життя та обмеженням права на недоторканність особи і її житла, а тому законодавець передбачив, що юридичною підставою проведення обшуку є ухвала слідчого судді. Однак примус при проведенні обшуку буде ефективним і не викличе в обшукуваного негативних поведінкових і психоемоційних реакцій, якщо при його реалізації слідчий врахуємоватиме психологічні засади його здійснення, а саме:

– примус при проведенні обшуку має застосовуватися виключно у випадку протидії слідчому з боку обшукуваного. Така протидія є наслідком протилежності їх інтересів.

Добровільне виконання обшукуваним обов'язку видати об'єкти, які цікавлять слідство, виключає примус. У зв'язку із зазначеним слідчий перед початком обшуку повинен переконати обшукуваного співпрацювати з ним. Якщо ж цього навіть не спробувати зробити і одразу ж перейти до обшуку, то це викличе зворотню негативну реакцію з боку обшукуваного;

– примус під час обшуку не повинен здійснюватися через приниження особистості обшукуваного та демонстрацію неповаги до його майна. Така поведінка з боку слідчого та його помічників призведе до небажання обшукуваного співпрацювати зі слідчим і, як наслідок, встановлення психологічного контакту буде неможливим;

– заходами примусу при проведенні обшуку є обстеження приміщення та речей обшукуваного без його згоди. Водночас реалізація цих заходів має здійснюватися таким чином, щоб забезпечити збереження майна обшукуваного, оскільки необережне поводження з ним може викликати в обшукуваного негативні емоції та неповагу до слідчого і небажання допомагати йому.

Ефективність проведення обшуку, як і будь-якої іншої слідчої (розшукової) дії, безпосередньо залежить від якості підготовки до його проведення. Підготовка до обшуку включає такий перелік дій слідчого:

1) детальне вивчення та аналіз матеріалів кримінального провадження;

2) збір орієнтовної інформації про об'єкт обшуку. Джерелами отримання такої інформації є матеріали кримінального провадження, документи, що містять інформацію про речі, які шукають. Якщо об'єктом пошуку є людина (жива чи труп), то з'ясовують таку інформацію, як ознаки її зовнішності, особливі прикмети. Якщо ж обшук буде проводитися в приміщенні, то необхідно ознайомитися з технічним планом цього приміщення, з'ясувати кількість та площу його кімнат, встановити осіб, які в ньому проживають. У разі проведення обшуку на місцевості слідчий повинен попередньо визначити характер цієї місцевості (поле, лісосмуга, прибудинкова територія), з'ясувати її приблизну площу, чи знаходяться на її території будинки та споруди;

3) визначення кола учасників обшуку;

4) підготовка необхідних науково-технічних засобів;

5) планування робочого етапу проведення обшуку.

Окреме місце у підготовці до проведення обшуку повинно займати психологічне налаштування слідчого на участь у зазначеній слідчій (розшуковій) дії. Оскільки проведення обшуку пов'язане із вторгненням в особисте життя обшукуваного та полягає в обстеженні його житла та речей, то нерідко слідчі відчувають себе незручно і намагаються якнайшвидше закінчити обшук, що в свою чергу може призвести до поверхневого його проведення і викликати необхідність у повторному обшуку. Обшукувані ж, розраховуючи на сором'язливість, вихованість чи гидливість слідчого, нерідко ховають об'єкти пошуку в брудну білизну, бачки унітазів, предмети жіночого/чоловічого туалету. З огляду на зазначене слідчий під час обшуку повинен виконувати такі функції:

– пізнавальна (активний пошук об'єктів, які цікавлять слідство; вміння їх виявляти);

– інформаційна (передавання й отримання інформації);

– управлінська (вміння владними розпорядженнями впливати на учасників обшуку);

– емоційна (обмін емоціями, передача та активізація емоційних станів у обшукуваного).

Реалізація кожної із зазначених функцій вимагає від слідчого розвивати й удосконалювати окремі риси свого характеру, зокрема уважність до деталей, терпеливість, впевненість та рішучість, стресостійкість. Залежно від ситуації, в якій відбувається обшук (конфліктна чи безконфліктна), а також переліку завдань, які необхідно вирішити, слідчому необхідно визначитися з типом своєї поведінки, тобто з методами і прийомами, які ним будуть застосовуватися під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Типи поведінки слідчого розрізняють за порядком розподілу обов'язків між учасниками обшуку, методами вирішення завдань, формою контактів між слідчим і обшукуваним. З огляду на зазначене є підстави виділяти директивну та колегіальну поведінку слідчого при проведенні обшуку.

Директивна поведінка характеризується концентрацією влади в руках слідчого, він використовує своїх помічників і спеціалістів, які залучаються до проведення обшуку, не як радників, а як виконавців прийнятих ним рішень. До обшукуваного та присутніх осіб слідчий має звертатися за статусом: громадянин, підозрюваний, свідок, понятий та ін. Це необхідно для виключення особистісного ставлення до обшукуваного. З ним слідчий вступає у спілкування лише у випадках, передбачених законом (наприклад, коли перед обшуком пред'являє йому копію ухвали слідчого судді і пропонує добровільно видати об'єкти, що стосуються злочину), а впродовж обшуку тримається від обшукуваного на відстані та нічого в нього не розпитує. У зв'язку з цим при виборі цього типу поведінки слідчий повинен попередньо бути обізнаним у розташуванні кімнат, наявності додаткових входів і виходів з приміщення, а також володіти всією необхідною йому інформацією і не звертатися за нею до обшукуваного. Члени слідчо-оперативної групи повинні бути заздалегідь проінструктовані про послідовність обшуку та попереджені про мінімальний рівень спілкування один з одним. Директивна поведінка слідчого під час обшуку зумовлює виникнення в обшукуваного емоційного напруження, оскільки слідчий поводить себе впевнено і рішуче. Такий тип поведінки доречно застосовувати у конфліктних ситуаціях, коли обшукуваний не бажає співпрацювати зі слідством та всляк заважає вирішенню завдань кримінального провадження.

Колегіальний тип поведінки базується на подвійній основі: ділового та особистого авторитету слідчого. Така поведінка передбачає, що слідчий надає перевагу активній участі своїх помічників у визначенні послідовності обшуку, але остаточне рішення приймає сам. До обшукуваного він звертається на ім'я по батькові, демонструє позитивне ставлення до нього. Такий тип поведінки доцільно обирати в тих випадках, коли обшукуваний не має відношення до вчиненого злочину, однак належне йому приміщення було використано злочинцем для переховування чи зберігання предметів, які цікавлять слідчого, і обшукуваний про це не знав, або ж у випадках, коли обшукуваний бажає співпрацювати зі слідством, виконав прохання слідчого видати всі об'єкти, які можуть стосуватися злочину, але у слідчого є підстави вважати, що особа до кінця не розуміє, що саме цікавить слідчого, а тому необхідно провести обшук. Водночас при реалізації цього типу поведінки слід бути обережним, оскільки в обшукуваного може скластися враження, що слідчий є надмірно довірливим і дружньо налаштованим через низький рівень його професіоналізму. Слідчий, щоб такого не сталося, повинен поєднувати позитивне ставлення до особи з ретельним виконанням пошуко-

вих дій, не зважаючи навіть на зауваження обшукуваного про те, що він уже все віддав. Тональність голосу слідчого повинна бути вище середньої, а звертання до членів слідчо-оперативної групи – чіткими, лаконічними і виключно стосуватися проведення обшуку, а не особистих справ.

Правильний вибір типу поведінки під час обшуку забезпечить виконання його завдань та оптимізує діяльність слідчого щодо відшукування знарядь злочину або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення.

Обшук, як правило, розпочинається з того, що між слідчим та обшукуваним відбувається спілкування з приводу того, щоб слідчому було надано можливість приступити до його проведення. Як правило, реакція обшукуваного на появу слідчого з ухвалою суду про проведення обшуку є негативною і залежно від типу його темпераменту може супроводжуватися такими психоемоційними реакціями: холерик буде діяти агресивно, погрожувати слідчому скаргами на його дії; флегматик буде замикається у собі та відмовиться від подальшого спілкування зі слідчим; меланхолік повідомлятиме, що він нічого від слідства не приховує, а проведення в нього обшуку є порушенням його прав і психологічним насильством відносно нього. У таких ситуаціях слідчий повинен контролювати власні емоції і не піддаватися впливу з боку обшукуваного, що забезпечується дотриманням таких правил:

– слідчий не повинен сприймати на власний рахунок слова обшукуваного;

– під час спілкування слід надати обшукуваному можливість для виходу його емоцій та почекати, коли він заспокоїться;

– якщо ж поведінка обшукуваного все-таки зумовила виникнення негативних емоцій, слідчий повинен їх опанувати і лише після цього продовжувати спілкування з обшукуваним.

У більшості випадків проведення обшуку відбувається у конфліктних ситуаціях. Це зумовлено тим, що, поперше, обшукуваний, як правило, не очікує на візит до нього правоохоронних органів з ухвалою слідчого судді про дозвіл на проведення обшуку, а, по-друге, примусове втручання сторонніх в особистий простір завжди викликає такі негативні емоції, як злість, роздратування, розпач. Завдання слідчого в цьому випадку полягає в тому, щоб врівноважити психоемоційний стан особи, у володінні якої проводиться обшук, і налаштувати її на співпрацю зі слідством. У зв'язку з тим, що вплив будь-яких негативних факторів на особистість запускає механізми психологічного захисту, слідчий обов'язково має розбиратися в типологіях психологічного захисту та нейтралізувати їх прояви.

Зігмунд Фрейд розглядав захисні механізми як неусвідомлені реакції, що захищають індивідуума від неприємних емоцій – тривоги і почуття провини [6, с. 15]. У психології розрізняють такі механізми психологічного захисту особистості:

– **витіснення** – це усунення зі свідомості соціально небажаних прагнень, потягів і бажань. Вони дають про себе знати в невротичних і психосоматичних симптомах, наприклад фобіях, страхах. Нерозв'язаний конфлікт може призвести до появи високого рівня тривожності, у зв'язку з чим свідомість витісняє те, що може її зумовити;

– **реактивне утворення** – це заміна небажаних тенденцій на прямо протилежні, наприклад, перебільшене захоплення власною справою може перерости у ненависть до неї;

– **регресія (повернення)** полягає у використанні в екстремальних ситуаціях шаблонів поведінки, які сформува-

лися у людини значно раніше і приносили їй задоволення чи полегшення;

– **раціоналізація** – псевдорозумне пояснення людиною власних прагнень, мотивів, дій, вчинків, що викликані причинами, визнати які означало б втратити самоповагу;

– **сублімація** – зняття напруження в ситуації конфлікту шляхом перетворення (переключення) інстинктивних форм психіки в соціально бажані для суспільства і людини форми діяльності;

– **ідентифікація** – процес неусвідомленого ототожнення себе з іншим суб'єктом, тобто це неусвідомлене прагнення наслідувати взірць, ідеал, що проявляється у перенесенні на себе рис, притаманних іншій людині;

– **проєкція** – приписування власних переживань, потреб, рис, бажань іншим людям, у зв'язку з чим інші оцінюються з власних позицій;

– **заміщення** – реалізація власних незадоволених бажань, прагнень за допомогою іншого об'єкта;

– **заперечення** – позбавлення від загрозливих хвилювань шляхом відторгнення від їх існування.

В обшукуваних осіб, як правило, вмикаються такі механізми психологічного захисту, як витіснення, регресія, заперечення. Витіснення може проявлятися у тому, що людина не звертає увагу на те, що відбувається в її помешканні, не бажає спілкуватися зі слідчим, сидить або стоїть мовчки, дивлячись в одну точку. У такому випадку необхідно розпочати розмову з обшукуваним на сторонню, не пов'язану з обшуком, тему, розповісти йому анекдот чи висловити захоплення наявними в помешканні речами обшукуваного, наприклад відзначити смак, з яким підібрано інтер'єр помешкання.

Під час проведення обшуків часто спостерігаються ситуації, в яких обшукуваний або члени його сім'ї вдаються до криків, плачу, заламування рук тощо. У цьому і проявляється дія такого механізму психологічного захисту, як регресія. Для його нейтралізації слідчому необхідно пояснити, що обшук проводиться на належній правовій підставі та з дотриманням вимог чинного процесуального законодавства України, і попросити всіх сторонніх осіб залишити приміщення.

Заперечення виявляється в тому, що обшукуваний висловлює подив з приводу того, що проводиться обшук, може заявляти, що в його помешканні немає нічого, що могло б зацікавити слідчого, на запитання родичів чи сусідів, що відбувається, може відповідати: «Нічого, просто якась помилка». Якщо ж будуть знайдені об'єкти, що мають відношення до злочину, який розслідується, то такий обшукуваний буде заперечувати, що це його чи родичів речі та стверджувати, що вони підкинуті, навіть якщо факт їх виявлення в його особистих речах буде зафіксовано на відеоплівку і підтверджено понятими.

Водночас поведінка допитуваного є джерелом інформації не тільки про його індивідуально-психологічні властивості, а й про можливі місця знаходження об'єктів, які шукає слідчий. Спостереження за обшукуваним повинно спрямовуватися на диференціацію у нього психоемоційних на поведінкових реакцій, які можуть вказувати на те, що особа приховує об'єкти, які шукає слідчий. Під час обшуку проявляється така особливість людської психіки, як здатність контролювати особливо значущі об'єкти, а тому переживання про те, що вони можуть бути виявлені, зумовлюють відповідні поведінкові прояви в обшукуваного, зокрема:

– сильне нервово збудження обшукуваного (почервоніння чи збліднення обличчя та шії, зміна го-

лосу чи його зникнення, хаотичні мікроруки рук і ніг, потовиділення);

– намагання відволікати увагу слідчого, коли він наближається до місця, де зберігаються об'єкти, які шукає слідчий;

– втрата інтересу до того, що робить слідчий, коли він віддаляється від певного місця.

Ефективність спостереження за обшукуваним зростатиме, якщо воно буде поєднуватися зі словесною розвідкою, адже мовлення особи є надійним індикатором її психологічного стану. Словесна розвідка під час обшуку здійснюється шляхом постановки особі запитань про призначення тих чи інших предметів, їх походження, можливе їх відношення до злочину. Як свідчить практика, про предмети, які не стосуються розслідування, обшукуваний говорить спокійно і врівноважено. Водночас зміна тембру, тональності й гучності голосу, пропуски слів у реченнях, зміна кількості слів, різка зміна теми розмови або її припинення свідчать про виникнення емоційного збудження в обшукуваного, у зв'язку з чим він втрачає контроль за власною поведінкою і реакціями. Такі прояви і є сигналом для слідчого про те, що він наближається до об'єктів, які є предметом обшуку.

Тактика обшуку в житлі та в офісних приміщеннях визначається залежно від ситуації, яка складається під час його проведення. Для подолання конфліктних ситуацій під час обшуку в житлі та в офісних приміщеннях можуть застосовуватися дві групи тактичних прийомів:

1) тактичні прийоми спілкування з обшукуваним, які в свою чергу можна поділити на декілька видів: ті, що спрямовані на нейтралізацію протидії з боку обшукуваного; ті, що спрямовані на стимулювання обшукуваного до співпраці зі слідчим;

2) тактичні прийоми оптимізації пошукових дій.

Тактичні прийоми спілкування з обшукуваним доцільно застосовувати в тому разі, якщо слідчому необхідно з'ясувати інформацію про об'єкт, в якому відбувається обшук, або ж про предмети, які може приховувати обшукуваний і які стосуються злочину. Водночас під час обшуку власник житла чи офісного приміщення може всіляким чином протидіяти слідчому, наприклад, відмовлятися відкривати зачинені приміщення, забороняти співробітникам офісу на час обшуку дати доступ до їх робочих місць. У такому разі слідчому слід застосувати прийоми нейтралізації протидії з боку обшукуваного. До таких прийомів належать:

– роз'яснення обшукуваному положень закону, зокрема ч. 6 ст. 236 КПК України, яка передбачає, що слідчий має право відкривати закриті приміщення, сховища, речі, навіть якщо обшукуваний відмовляється їх відкрити. Водночас пошкодження меблів чи замків у такому разі обшукуваному ніхто не відшкодує, а тому краще їх відкрити;

– демонстрація обшукуваному технічних можливостей слідчо-оперативної групи щодо пошуку відповідних об'єктів. Для того, щоб в обшукуваного не виникло сумнівів у професіоналізмі та достатній оснащеності слідчо-оперативної групи, необхідно прийти у приміщення з комплектом відповідних техніко-криміналістичних засобів, до яких належать щупи, ломи, металолукачі, труполукачі, переносні рентгенівські установки тощо. Споглядання арсеналу техніко-криміналістичних засобів здійснює відповідний психологічний вплив на обшукуваного та нейтралізує зневажливе ставлення до слідства.

До прийомів стимулювання обшукуваного до співпраці зі слідчим належить встановлення психологічного кон-

такту та звернення до позитивних особистісних якостей обшукуваного. Психологічний контакт з обшукуваним встановлюється шляхом пропозиції до нього перед проведенням обшуку видати слідчому всі об'єкти, що можуть стосуватися розслідуваного злочину. Оскільки обшук у житлі та офісних приміщеннях передбачає огляд та обстеження меблів, інших предметів інтер'єру та особистих речей, які представляють цінність для обшукуваного, необхідно перекопати його в тому, що слідчий не бажає заподіювати збитки цьому майну, але буде вимушений це зробити в разі відсутності сприяння з боку обшукуваного. Як правило, розуміючи серйозність ситуації та усвідомлюючи бажання слідчого мінімізувати негативні наслідки, обшукувані відмовляються від позиції конфронтації стосовно слідчого.

Ще одним із способів встановлення психологічного контакту перед проведенням обшуку в офісних приміщеннях є надання можливості персоналу спокійно закінчити свою роботу і залишатися на своїх робочих місцях, а якщо можливо – здійснювати обшук без припинення виробничого процесу. Якщо в офісі чи у виробничому приміщенні є відвідувачі, то для уникнення конфліктних ситуацій з адміністрацією підприємства перед проведенням обшуку слід видалити сторонніх осіб з приміщення, але таким чином, щоб це не завдало шкоди репутації підприємства, де буде відбуватися обшук. Для цього слідчий має з'явитися до керівника підприємства з ухвалою про проведення обшуку, роз'яснити йому її зміст та повідомити про намір проводити обшук і зазначити, що з метою уникнення розголосу та поширення інформації про мету візиту правоохоронних органів необхідно максимально посприяти швидкому та безперешкодному його проведенню. Як правило, керівники не зацікавлені в тому, щоб партнери чи конкуренти знали про будь-які проблемні питання, що виникають у господарській діяльності, а тому в більшості випадків приймають пропозицію слідчого сприяти у проведенні обшуку.

Сутність прийому звернення до позитивних якостей обшукуваного полягає в тому, що слідчий перед обшуком або в процесі його проведення між іншим зазначає, що впевнений у порядності обшукуваного, а тому навіть не хоче припускати, що обшукуваний його обдурив і щось приховав.

До прийомів оптимізації пошукових дій належить прийом використання фактора раптовості. Суть цього прийому полягає в тому, що з метою унеможливити знищення предметів чи документів, які становлять інтерес для кримінального провадження, слідчий має з'явитися у приміщення несподівано для його власника чи керівника. Необхідно зазначити, що в більшості офісних приміщень і в деяких житлових будинках є служба охорони, яка блокує вільне пересування всередині будівлі. Перед тим, як потрапити в необхідні приміщення, слідчого зупиняють на першому поверсі чи на прохідній і вимагають повідомити про мету візиту. У такому випадку слідчий повинен повідомити, до кого саме він прибув, та відповісти, що про мету свого візиту проінформує саме цю особу. При цьому не варто одразу ж заходити у приміщення всієї слідчо-оперативній групі, оскільки співробітники (сусіди) можуть попередити про проведення обшуку, що в свою чергу надасть можливість знищити або винести предмети чи документи, які цікавлять слідство. Тільки після того, як слідчий спілкується з власником приміщення чи керівником відповідного підприємства і повідомить його про проведення обшуку, у приміщення може бути допущена слідчо-оперативна група.

Наступним прийомом оптимізації пошукових дій є заборона особам, які знаходяться у приміщенні при проведенні обшуку, спілкуватися один з одним, а також виходити з приміщення. При цьому слідчий має уважно спостерігати за їх поведінкою, мімікою та жестами. Ефективність цього тактичного прийому зростає за умови його поєднання з прийомом словесної розвідки, суть якого полягає у тому, що слідчий вступає в діалог з обшукуваною особою з приводу обставин, які його цікавлять. Не виключено, що тембр голосу, інтонації, акценти обшукуваного викриють його хвилювання щодо тих обставин, про які запитує слідчий. Прийом словесної розвідки рекомендують застосовувати у процесі проведення обшуку, оскільки під час спілкування з обшукуваним з приводу розташування приміщення, призначення, належності й особливостей тих чи інших предметів може бути викрито його хвилювання, пов'язане з наближенням слідчого до схованої речі.

Для забезпечення ефективного застосування прийому словесної розвідки перед спілкуванням з обшукуваним необхідно скласти його психологічний портрет, оскільки в одній і тій же ситуації поведінка людей може бути різною – «одні будуть мимоволі проявляти зовні свій психологічний стан, інші ж можуть «взяти себе в руки» і приховати його» [7, с. 35]. В.О. Коновалова звертає увагу на те, що реакція особи, яка обшукується, на подразник, тобто на поведінку слідчого, може бути виражена зовні зміною кольору шкіри особи, заїканням, тремтінням рук, виділенням поту та ін., що приховати практично неможливо. Інші ж реакції, що проявляються у покашлюванні, потиранні рук, стисканні зубами олівця тощо, обшукувані регулюють власною волею і можуть приховати від слідчого [8, с. 145].

Якщо у слідчого чи прокурора є підстави вважати, що певні особи переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження, то в таких випадках може бути проведено особистий обшук. Тактика особистого обшуку полягає в тому, що його рекомендується проводити у послідовності «зверху до низу». Спочатку обстежують головний убір, потім верхній одяг (пальто, сукню, піджак, штани тощо), взуття. Окремі предмети одягу знімають з метою обстеження близьки. Особливу увагу при проведенні особистого обшуку слід приділяти кишеням, швам на одязі, підкладці пальто чи піджака, підборам взуття. З етичних міркувань цей вид обшуку проводиться особами тієї ж статі. Якщо ж необхідно провести обшук лежачого хворого та його ліжка або особи, на тілі якої є медичні бинти або гіпс, то в такому разі залучається лікар.

З метою оптимізації особистого обшуку доцільним є застосування при його проведенні тактичних прийомів, заснованих на даних психології, зокрема прийомів подолання негативних емоцій в обшукуваних. З психологічної точки зору типи обшукуваних можна класифікувати таким чином:

- мовчуні. Вони спокійні, емоційно врівноважені та небагатослівні. Протидії обшуку не чинять, слухняно виконують вказівки слідчого;

- агресивісти. Вони занадто емоційно реагують на будь-які дії щодо обстеження їх або їхніх особистих речей, заперечують законність особистого обшуку, можуть чинити фізичний супротив, ображати слідчого і осіб, які безпосередньо їх обстежують (лікарів, митників тощо). Після проведення особистого обшуку такі особи, як правило, відмовляються підписувати протокол;

– скаржники. Як правило, ці особи всіляко намагаються відволікти увагу слідчого чи протидіяти обшуку, посилаючись на будь-що, тільки б зрівати його проведення (наприклад, вказують на те, що слідчий неналежним чином роз'яснив їм процесуальні права або ж протидіють виклику адвоката, або вимагають викликати міліцію чи прокурора). Після закінчення обшуку такі особи, як правило, звертаються зі скаргами на дії слідчого та заносять зауваження до протоколу;

– всезнайки. Вони поводяться зверхньо стосовно слідчого, не виконують його вказівок, можуть у процесі проведення особистого обшуку допускати компрометуючі висловлювання на адресу слідчого, наприклад: «Ви не там шукаєте. Невже Вас в інституті нічому не навчили?», чи «Коли ми з Вами останнього разу зустрічалися у мене вдома, Ви вже все вилучили». Звичайно, такі висловлювання мають на меті збити слідчого з пантелику і не мають під собою жодних підстав.

З огляду на зазначене при підготовці до проведення особистого обшуку слідчому необхідно з'ясувати, до якого саме типу належить обшукуваний. При цьому слід мати на увазі, що негативні емоції обшукуваного перед обшуком чи під час його проведення не завжди є свідченням того, що він дійсно переховує предмети, які цікавлять слідчого.

Подолання негативних емоційних та поведінкових проявів у обшукуваного має здійснюватися наступним чином: слідчий повинен взяти під контроль свої емоції. Для цього він не повинен сприймати висловлювання обшукуваного на свою адресу та дати вихід емоціям обшукуваного. Після того як обшукуваний заспокоїться, спокійно пояснити йому, що проведення особистого обшуку є неминучим. Стосовно такого типу обшукуваних, як «агресивісти» та «скаржники», ефективним прийомом є застосування відеозапису при проведенні обшуку. Агресивісти при проведенні відеозапису заспокоюються, оскільки усвідомлюють, що їх поведінка може бути розцінена як опір працівникам правоохоронних органів під час виконання ними службових обов'язків, а скаржники припиняють обвинувачувати слідчого у незаконності обшуку, оскільки сам факт його фіксації на відеоплівку свідчить про те, що слідчий не порушує закон при його проведенні.

Щодо «всезнаюк», то цей тип обшукуваних характеризується тим, що вони, поводячись зверхньо, тим самим намагаються приховати свій страх та невпевненість, а тому їм необхідно дати зрозуміти, що вони контролюють ситуацію (наприклад, роз'яснити, що проведення особистого обшуку не означає, що особа автоматично стає підозрюваним). Як правило, спілкування із «всезнайками» має здійснюватися у дипломатичній та доброзичливій формі. У такому випадку вони відчують сором за свою поведінку чи висловлювання та припиняють протидіяти слідчому.

Висновки. З огляду на зазначене є підстави зробити такі висновки:

1) під час проведення обшуку застосовують кримінально-процесуальний примус, тобто сукупність передбачених чинним КПК України заходів, які спрямовані на забезпечення виконання обов'язків учасниками кримінального провадження та реалізацію завдань кримінального судочинства;

2) примус при проведенні обшуку буде ефективним і не викличе в обшукуваного негативних поведінкових і психоемоційних реакцій, якщо при його реалізації слідчий враховуватиме психологічні засади його здійснення, зокрема: слідчий перед початком обшуку повинен переконати обшукуваного співпрацювати з ним; примус під час обшуку не повинен здійснюватися через приниження особистості обшукуваного та демонстрацію неповаги до його майна;

3) спостереження за поведінкою обшукуваного повинно бути невід'ємним елементом діяльності слідчого при проведенні обшуку, оскільки є джерелом інформації не лише про обшукуваного, а й про можливі місця, де зберігаються об'єкти, які шукає слідчий;

4) для подолання конфліктних ситуацій під час обшуку можуть застосовуватися дві групи тактичних прийомів, а саме: тактичні прийоми спілкування з обшукуваним (роз'яснення обшукуваному положень закону, зокрема ч. 6 ст. 236 КПК України; демонстрація обшукуваному технічних можливостей слідчо-оперативної групи щодо пошуку відповідних об'єктів) і тактичні прийоми оптимізації пошукових дій (встановлення психологічного контакту та звернення до позитивних особистісних якостей обшукуваного);

5) з метою підвищення ефективності обшуку доцільно застосовувати тактичну комбінацію, що включає в себе прийоми нейтралізації протидії з боку обшукуваного й оптимізації пошукових дій (наприклад, звернення до позитивних якостей обшукуваного поєднувати з прийомом словесної розвідки; прийом демонстрації обшукуваному технічних можливостей слідчо-оперативної групи застосовувати одночасно з прийомом використання фактора раптовості).

Список використаної літератури

1. Криміналістика : [учебник для вузов] / [Т.В. Аверьянова и др.] ; под ред. Р.С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 971 с.
2. Новейший политологический словарь / Д.Е. Погорельный, В.Ю. Фесенко, К.Ф. Филиппов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. – 318 с.
3. Энциклопедический социологический словарь : [текст] / РАН, Институт социально-политических исследований ; ред. Г.В. Осипов. – М., 1995. – 940 с.
4. Бандурка А.М. Психология управления / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Харьков : Фортуна-пресс ; Симферополь : фирма «Реноме», 1998. – 462 с.
5. Юридичний словник-довідник : [текст] / НАН України, Ін-т держави і права ; ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : Femina, 1996. – 696 с.
6. Мельник С.Н. Психология личности : [учебное пособие] / С.Н. Мельник. – Владивосток, 2004. – С. 15.
7. Оровер В.А. Некоторые вопросы психологии обыска / В.А. Оровер // Вопросы борьбы с преступностью на современном этапе : сб. статей / Редкол.: П.С. Дагель и др. – Владивосток, 1973. – С. 80–94.
8. Коновалова В.Е. Проблемы логики и психологии в следственной тактике / В.Е. Коновалова. – К. : РИО МВД УССР, 1972. – С. 145.